

ZENAIDA KARAVDIĆ

ETNOKULTURNI STEREOTIPI U SLAVENSKIM, GERMANSKIM, ROMANSKIM I ORIJENTALNIM JEZICIMA: SLIČNOSTI I RAZLIKE U PERCEPCIJI DRUGOGA

Šehović, A. ed., 2023. *Etnokulturni stereotipi u slavenskim, germanskim, romanskim i orijentalnim jezicima: sličnosti i razlike u percepciji drugoga*. Zbornik radova. Sarajevo: Slavistički komitet.

Današnje primarno značenje riječi *stereotip* jeste, zapravo, metafora, izvedena iz naziva za štamparski slog,¹ na osnovu kojeg se onda može odštampati veliki broj identičnih primjeraka, jednako kao što se isti stereotipi javljaju kod velikog broja ljudi, praktično u cijelom društvu. Kao i većina ljudskih produkata, stvarnih ili apstraktnih, i stereotipi imaju svoju dobru i lošu stranu – koliko god prokazani danas bili, činjenica je da su stereotipi način na koji organiziramo cjelokupno društvo kako bismo ga lakše poimali,² potpuno jednako, kao što npr. organiziramo imenice u opće i vlastite ili pojedinačne, zbirne i gradivne kako bismo ih lakše proučavali. Bez uspostavljanja strukture i grupisanja pojedinačnih elemenata, bilo bi nemoguće uspostaviti ikakav sistem, a bez sistema naš mozak ne zna procesuirati informacije. Osim toga, oslanjanje na stereotipe zahtijeva manje kognitivnog napora, dakle, ekonomičnije je, što nije zanemarivo u komunikacijskom

¹ V. Halilović, S., Palić, I., Šehović, A., 2010. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet, str. 1249.

² Pennington, Donald C., 1999. *Social psychology*. London: Arnold; New York: Oxford University Press, str. 337.

činu. Dodatni psihološki momenat je što posmatranjem pojedinaca, kao pripadnika određenom stereotipu, s jedne strane, mi sebe izdvajamo kao individue, što doprinosi našem samopouzdanju, a s druge strane, usvajanjem određenih stereotipa, najčešće negativnih prema drugom, osjećamo jaču povezanost s grupom kojoj sami pripadamo, što je uvijek udobnije nego biti izoliran.³ Stoga ne iznenađuje što, gdje god da “zagrebemo”, možemo pronaći stereotipe prema drugom i drugačijem, jednako u našim, kao i u germanskim, romanskim, orijentalnim, ali i drugim jezicima koji nisu opisivani u ovom zborniku radova. Razlika je praktično samo u tome ko se smatra Drugim – uglavnom su to najbliži susjedi ili, čak, pripadnici etničkih skupina koje žive s dominantnom jezičkom i etničkom skupinom na istom prostoru, dok se oni udaljeniji javljaju u skladu s historijskim vezama koje su postojale između njih u prošlosti ili postoje i danas.

U prvom radu, naslovljenom “U zrcalu stereotipa”, autorice Vesne Požgaj-Hadži, što je predstavljalo plenarno predavanje, iscrpno je opisana tema cijelog zbornika, pa će ovaj rad biti i najdetaljnije predstavljen. U uvodnom dijelu, prvo se definira stereotip (“pojednostavljeno mišljenje, koncepcija, vjerovanje o uopćenim obilježjima društvenih skupina ili pojedinih članova te skupine koje opisujemo na osnovi njihove kulturne zajedničke pripadnosti, a ne na osnovi individualnih karakteristika i posebnosti”⁴), opisuje se njegova etimologija (već navedena na početku, a identična je i za riječ kliše) i historija (termin je uveo američki novinar Walter Lippmann 1922. godine u knjizi *Public Opinion*). Zbog boljeg razumijevanja, s psihološkog stajališta razgraničavaju se stereotip, predrasuda, predodžba, stav i uvjerenje te objašnjavaju vrste stereotipa (društveni i jezički) i njegove kolokacije u različitim korpusima hrvatskog jezika (korelira s terminom predrasuda, a najčešće se javlja uz pridjeve: rodni, patrijarhalan, seksistički, spolni, muško-ženski, kulturni, rasni/rasistički, teološki, društveni, dok su mu karakteristike: rasprostranjenost, uvriježenost, negativnost, uobičajenost, ukorijenjenost). O ozbiljnosti teme cijelog zbornika zorno svjedoči podatak, iznesen u

³ Isto.

⁴ Autorica definiciju preuzima iz: Ule, M., 2005. *Psihologija komuniciranja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

poglavlju “Mi i Oni/Drugi”, da su stereotipi dinamična pojava, tj. da se vremenom mijenjaju, te da im se oblici ispoljavanja mogu stepenovati, od ogovaranja, preko izbjegavanja, diskriminacije i fizičkog napada, do istrebljenja. Srećom, svijest o tome postoji odranije, pa autorica daje pregled ranijih istraživanja na ovu temu: o negativnim predrasudama o arapskom jeziku u odnosu na evropske jezike u Maroku, ali i o pozitivnim predrasudama o Hrvatskoj i Hrvatima u udžbenicima za učenje hrvatskog kao stranog jezika, koje su jednako neprimjerene i izvještačene, bez obzira na različit predznak. Kao najvažniji dio ovoga poglavlja, autorica nudi i rješenje, u vidu informacije o praktičnim primjerima poučavanja hrvatskog kao stranog jezika, objavljene u istom zborniku radova.⁵ Osim toga, predstavljeno je i ranije istraživanje o stereotipima i stavovima Slovenaca prema različitim jezicima, nakon kojeg je ustanovljeno da su pozitivno okarakterizirani japanski, ruski⁶ i španski – jezici s kojima slovensko društvo nije u neposrednom kontaktu, a negativno oni bliži. O trenutnoj netrpeljivosti Slovenaca prema doseljenicima govori se na primjeru filma *Kajmak i marmelada*, u kojem su Slovenac i Bosanka kao glavni likovi predstavljeni stereotipno u brojnim detaljima, te romana *Smo-kva* Gorana Vojnovića, s istim stereotipima.

Ono po čemu se ovaj rad izdvaja od drugih jest posljednje poglavlje, u kojem se nudi i način borbe protiv stereotipa – obrazovanje, medijska pismenost te kulturne aktivnosti, kao što su izložbe, akcije, projekti – jedan od uspješnih bio je *Plaktivator*, koji je iznjedrio plakate koji su vrlo uspješno osvještavali ovaj problem (prvobitno s natpisima: *Kako slušaš Metallicu ako si čefur? Kako ne jedeš meso ako si od dolje?* i *Kako je tvoja majka odvjetnica ako si ti Bosanka?*, a onda i s praznim poljima u koje je svako mogao upisati svoj tekst).

U ostalih četrnaest radova pronalaze se stereotipi prema različitim drugim i u različitim korpusima. S obzirom na to da su frazeme, kao okamenjene konstrukcije s prenesenim značenjem, usto i ekspresivne, prava riznica

⁵ Benjak, M., Požgaj Hadži, V., 2005. *Bez predrasuda i stereotipa: interkulturalna komunikacijska kompetencija u društvenom i političkom kontekstu*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.

⁶ Istraživanje je obavljeno 2005. godine, pa autorica napominje da bi danas rezultati bili vjerovatno drugačiji.

cjelokupnog svjetonazora jednog naroda, Lidija Arizankovska upravo u njima traži etnostereotype s aspekta lingvokulturologije i etnolingvistike, dviju disciplina koje proučavaju odnos kulture i jezika, kao i sociolingvistike, i pronalazi ih u Makedoniji, one negativne, prema Romima, Turcima, Englezima, Nijemcima, Grcima, Crnogorcima, Albancima, ali i Makedoncima, a pozitivne prema Švajcarcima, donekle Nijemcima i naravno Makedoncima u radu naslovljenom “Етнокултурни стереотипи во македонскиот јазик низ перцепцијата на другиот”.

Elektronski korpus nekog jezika svakako je najzahvalniji za istraživanje stereotipa, a njime se poslužila Tatjana Balažić-Bulc u radu “Rječnik kao odraz etnokulturnih stereotipa: primjer slovenskog jezika”, pronalazeći u njemu, metodom kritičke analize diskursa, negativne konotacije prema etničkim zajednicama sa srednjojužnoslavenskog područja i poredeći ih s neutralnim rječničkim natuknicama, kao npr. pridjev *bosanski* (s negativnom konotacijom i najčešći u korpusu) naspram *bosenski* (preporučen, neutralan, ali vrlo rijedak u korpusu), ili *Črnogorec/črnogorec* u negativnom značenju kojeg nema u rječnicima. Interesantno je i da je veći broj riječi i više negativnih konotacija vezano za Hrvate, koji su bliži Sloveniji, nego za Srbe, kao i to da riječ *balkan* može imati i značenje muzičkog žanra.

Kako su mediji prostor u kojem se stereotipi najbrže kreiraju i šire, njih je za korpus uzeo Martin Henzelmann u radu “Geopolitički motivirane perspektive o drugima i njihova medijska konstrukcija u Bugarskoj”. Nakon predstavljanja dosadašnjih ispitivanja stereotipa u Bugarskoj, posebno zbornika *Stereotipāt v slavjanskite ezici, literaturi i kulturi* iz 2019, analizira kakvu predodžbu o Turcima kreiraju najposjećeniji bugarski portali i ustanovljava proizvodnju negativnih stereotipa o Turcima s pozicija nacionalne sigurnosti, ali i pozitivnih, povezanih s turističkom ponudom ili sportskim događajima.

Amela Ljevo-Ovčina razlikuje autostereotype (prema sebi) i heterostereotype (prema drugima) i analizira ih u frazemama i poslovicama i izrekama u ruskom jeziku u radu “O nekim etnokulturnim stereotipima u ruskim frazeološkim i paremiološkim rječnicima” i konceptualnom analizom

ustanovljava pozitivne konotacije prema “svojim”, a negativne prema “tuđem” (Romi, Jevreji, Tatari, Nijemci, Francuzi, Poljaci, Šveđani, Grci, Italijani, Englezi), premda ne isključive. Interesantno je primijetiti da Rusi, koji se u svijetu smatraju izdržljivim u piću, imaju isti taj stereotip za Nijemce. Autorica analizira i koliko su etnokulturne sastavnice prisutne u analiziranim rječnicima i ustanovljava da to zavisi od vremena u kojem su nastali – od početnih, iz doba zajednice, u kojem nema frazema i poslovice s etnokulturnim sastavnicama zbog propagiranja zajedništva, preko onih kasnijih u koje su uvrštene, pa do recentnih, u kojima ih je opet manje, zbog neaktuelnosti i neproduktivnosti.

S etnolingvističkog aspekta percepcije o Romima u Crnoj Gori predstavlja Sonja Nenezić u radu “Etnostereotipi i stereotip o Romima u jezičkoj slici crnogorske stvarnosti”. Nakon detaljnijeg uvoda o etnolingvistici, na širokom korpusu iz dijalekatskih rječnika, usmene i pisane književnosti te svakodnevnog govora, metodom konceptualne analize, predstavljeni su stereotipi o Romima, podijeljeni prema značenjskim grupama, a naveden je i veliki broj naziva za Rome u crnogorskom jeziku, kao i riječi koje označavaju neke druge pojave, a čije je primarno značenje nastalo od riječi Rom ili nekog njenog sinonima.

Zaista zanimljiv, na momente i zabavan, ali ne zbog toga manje informativan, jest rad Amele Šehović i Elme Durmišević naslovljen “Etnokulturni stereotipi u vicevima na bosanskom jeziku” u kojem se, nakon dužeg uvoda o vicu kao tekstnoj vrsti i njegovim karakteristikama, te o stereotipu općenito, u ukupno 64 vica traže etnostereotipi prema jednom (češće), odnosno dva ili više naroda (rjeđe). Najčešći na meti viceva su Crnogorci i Romi, rjeđe Srbi, Hrvati, Slovenci, Etiopljani, Albanci, Arapi, Rusi, Ukrajinci, Škoti i drugi, ali i Bosanci, koji su u nekim vicevima, očekivano, predstavljeni i pozitivno.

Na tragu psiholingvistike i kognitivne lingvistike Gordana Štrbac i Milan Ajdžanović u radu “Verbalne asocijacije kao jezički pokazatelji etnokulturnih stereotipa” na korpusu asocijativnih rječnika srpskog jezika traže stereotipe prema Englezima, Nijemcima i Amerikancima, naslanjajući se

na istovrsno prethodno istraživanje o Grcima i Rusima. Stereotip se pritom posmatra kao segment koncepta, a suprotnost terminu pojam. Uz ostale, neutralne asocijacije, koje su također predstavljene, izdvojeni su stereotipi, koji su dominantni kao odgovor na stimulus, i uglavnom negativni, za razliku od pretežno pozitivnih iz prethodnog istraživanja.

Mario Liguori u radu “Jezički mitovi i zloupotreba jezika kao obeležja identiteta”, sa sociolingvističkog stanovišta, s elementima urbane dijalektologije, otkriva prvo jezičke mitove o švedskom jeziku, od kojih su neki praktično univerzalni, kao onaj o kvarenju i izumiranju jezika unošenjem stranih riječi i izraza, koje imaju izvorni Šveđani, a zatim pokazuje kako se u siromašnijim predgrađima, u kojima živi dosta stranaca, stvara novi jezik, svojevrsni pidžin, s već strukturnim karakteristikama. Ovakva jezička situacija oslikava stanje društva u Švedskoj, u kojoj je 20% stanovništva stranog porijekla, i u kojem se stvara jaka polarizacija između starosjedilaca i imigranata.

Stereotipe Nijemaca o drugima na primjeru frazema otkriva Sanela Mešić u radu “Etnokulturni stereotipi u frazemima njemačkoga jezika”. Nakon opisa prethodnih istraživanja, u kojima se navode autostereotipi Nijemaca i Bosanaca te heterostereotipi jednih o drugima (uglavnom pozitivni ili neutralni), kao i još neki heterostereotipi Nijemaca prema drugima, daje se teorijski okvir o frazemama, koji se koriste u širem smislu, dakle mimo idiomatičnih (budući da su bogatiji etnostereotipima), što odgovara principima kognitivne lingvistike, te sa svojim varijantama i ekvivalentima. U novijim frazeološkim rječnicima koji su uzeti kao korpus, pronađeni su etnostereotipi o Špancima, zatim Nijemcima i Poljacima, Englezima i Česima, Šveđanima i Francuzima i na koncu Turcima, Rusima, Indijancima i Eskimima, među kojima ima i pozitivnih i negativnih, s nekad zamršenim ili čak nejasnim porijeklom. Neki frazemi imaju varijante s različitim etnonimima, a istim značenjem, a neki imaju ekvivalente u drugim jezicima, ali rijetko, naročito u bosanskom, što potvrđuje da su ovi etnostereotipi gotovo ekskluzivno njemački.

I stereotipi se, kao i sve druge riječi, mogu prenositi iz jednog jezika u drugi. O tome pišu Amira Sadiković i Selma Đuliman u radu “Anglosaksonski

etnokulturni stereotip i južnoslavenski prevodi (na primjeru riječi *nigger*)". One na primjeru dječije pjesme i na osnovu nje nastalog romana Agathe Christie *Deset malih crnaca*, pokazuju mijenjanje odnosa prema uvredljivoj riječi *nigger* iz naslova kroz vrijeme u američkim i britanskim izdanjima (na kraju je ostao naslov *I ne osta nijedan*) te propituju koliko je ekvivalentan prevod *Deset malih crnaca*, s obzirom na to da naša riječ *crnac* nema pejorativnu konotaciju kao *nigger*, ali i ne poštuje ograničenja diskriminacije provedena u engleskom jeziku.

Nermina Čengić u radu "Frazeme u italijanskom jeziku motivirane etnokulturnim stereotipima" predstavlja rezultate traganja za stereotipima u onimijskim frazemima koji, s jedne strane, zrcale postojeće stereotipe, ali ih, s druge strane, i proizvode, od momenta kad nastanu pa sve dok se koriste, kao što i doprinose održavanju stereotipa kroz vrijeme. Pronađeni su relativno negativni stereotipi prema arapskom, kineskom i turskom jeziku (uz "ostrogotski") (kod nas bi ekvivalent bio španski jezik, koji Italijani donekle ipak razumiju pa kod njih nije mogao imati ulogu kao kod nas), zatim prema Turcima, Jevrejima, Škotima, Romima, Portugalcima i Englezima, od kojih samo neki imaju prevodne ekvivalente u bosanskom.

O stanju u španskom jeziku izvještava Edina Spahić u radu "Španci i oni Drugi", u kojem također na primjerima frazema traži etnokulturne stereotipe. Interesantno je da, na osnovu prethodnih istraživanja, ona očekuje više negativnih autostereotipa kod Španaca, slično kao i kod Bosanaca, i pronalazi ih, naročito kada je riječ o međusobnom odnosu između pokrajina, uz negativne heterostereotipe o Poljacima, Jevrejima, Romima, Arapima, Francuzima, Portugalcima, Englezima, Rusima, Turcima, Šveđanima, crncima i Kinezima.

Naslanjajući se na imagologiju, koja otkriva kako književnoumjetnička djela stvaraju percepciju o Drugome, Sabina Bakšić i Alena Čatović u radu "Etnokulturni stereotipi u odabranim turskim poslovicama i izrekama" traže kako to Turci oblikuju svoju sliku o sebi i drugima. Uz problematiziranje definicije poslovice te kratkog prikaza kulturološkog okvira turskog društva, pronalaze se stereotipi o Arapima, Perzijancima, Armenima,

Jevrejima, Grcima, Kurdima, Romima, negativni, ali istovremeno i pozitivni, uz postojanje i (negativnih) autostereotipa.

U Iranu postoji historija etničkog humora, s kojom nas upoznaje Đenita Haverić u radu "Etnokulturni stereotipi u vicevima na perzijskom jeziku", koji se oblikovao čak kao poseban žanr, i kojima su na meti uglavnom bili Arapi i Turci, ali i sami Iranci iz određenih pokrajina. Danas ta tradicija ima odraza u vicevima, koji su najčešće upravo etnički, s nepromijenjenim akterima, što pokazuje kako je iransko društvo više okrenuto prema sebi, nego prema vani.

Pored konkretnih podataka koje ovaj zbornik donosi, posebna vrijednost je što se iz njega, budući da donosi podatke o različitim jezicima, mogu iščitati i međusobni odnosi jednih prema drugima, gdje nije rijetkost da za istu negativnu osobinu dva naroda optužuju jedni druge (kao primjer Rusa i Nijemaca kad je riječ o piću). Osim toga, šira slika otkriva i šire stereotipe i daje psiho-sociološke uvide o pojedinim narodima, što može biti interesantno i za druga, ne isključivo jezička istraživanja. A da se ne bi zaustavilo samo na detektiranju negativnih pojava, u nekim se radovima nude i rješenja za prevazilaženje stereotipa. Na kraju treba dodati i da sam ovaj tekst služi kao primjer neutraliziranja stereotipa jer izbjegava navođenje konkretnih negativnih konotacija prema bilo kojem narodu, što bi trebala biti praksa u javnom prostoru.